

АНДРІЙ ГАЛУШКА
ЄГОР БРАЙЛЯН

ЗМОВА ДИКТАТОРІВ

ПОДІЛ ЄВРОПИ | 1939
МІЖ ГІТЛЕРОМ І СТАЛІНИМ | 1941

АНДРІЙ ГАЛУШКА
ЄГОР БРАЙЛЯН

ЗМОВА ДИКТАТОРІВ

ПОДІЛ ЄВРОПИ 1939
МІЖ ГІТЛЕРОМ І СТАЛІНИМ 1941

Версальський мир, підписанням якого завершилася Перша світова війна, ще в 1919 році Фердинанд Фох назвав «перемир'ям на двадцять років». Бо саме такою короткочасною виявилася пам'ять світової громади. За двадцять років Європа опинилась у вирі нового протистояння. Гітлер і Сталін розпочали кривавий поділ чужих територій. Західні демократії були загнані в глухий кут, і за рік континент поділили між двома диктатурами — нацистською і більшовицькою. А рік потому два диктатори зійшлись у смертельному двобої. Європу затисло між молотом та ковадлом...

На сторінках книжки подано аналіз подій, процесів та персоналій, що призвели до трагедії Другої світової війни; інформацію про її хід протягом перших двох років до моменту, коли європейський конфлікт переріс у світове протистояння; факти та свідчення про зламні й знакові події Другої світової. Агресія СРСР проти сусідніх країн вписана в загальний контекст війни і світової політики. Крім того, показано передумови та причини, які спонукали Гітлера розпочати війну проти нещодавнього союзника.

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-5789-4

9 786171 257894

ЗМОВА ДИКТАТОРІВ

**ПОДІЛ ЄВРОПИ | 1939
МІЖ ГІТЛЕРОМ І СТАЛІНИМ | 1941**

**АНДРІЙ ГАЛУШКА
ЄГОР БРАЙЛЯН**

ЗМОВА ДИКТАТОРІВ

**ПОДІЛ ЄВРОПИ | 1939
МІЖ ГІТЛЕРОМ | СТАЛІНИМ | 1941**

ХАРКІВ 2018 **КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ**

УДК 93/94
Г16

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Дизайнери обкладинки *Аліна Ачкасова та Олексій Ачкасов*

Науково-популярне видання

ГАЛУШКА Андрій, БРАЙЛЯН Єгор
Змова диктаторів.

Поділ Європи між Гітлером і Сталіним 1939—1941

Керівник проекту *С. І. Мозгова*
Відповідальний за випуск *А. В. Альошичева*
Редактор *Р. А. Трифонов*
Художній редактор *А. В. Ачкасова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Р. С. Маринич*

Підписано до друку 17.10.2018. Формат 84x108/32.
Друк офсетний. Гарнітура «Baltica». Ум. друк. арк. 19,32.
Дод. наклад 2000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: corp@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61052, м. Харків, вул. Різдяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

ISBN 978-617-12-5789-4

- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2018
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2018

I

«ПЕРЕМИР'Я НА 20 РОКІВ»

1. «КАРФАГЕНСЬКИЙ МИР»

Кажуть, що маршал Франції Фердинанд Фош, дізнавшись про умови Версальської мирної угоди з Німеччиною, заявив: «Це не мир. Це перемир'я на наступні 20 років». Маршал Фош був головнокомандувачем армій Антанти на Західному та Італійському фронтах 1918 року, не мав жодної ласки до переможених і вважав, що новий міжнародний лад по війні має максимально послабити Німеччину, щоб не дати їй змоги знову претендувати на гегемонію в Європі. Фош виступав за те, щоб Франція знов, як у наполеонівську добу, отримала кордон по річці Райн, а Німеччина була поділена на свої історичні частини.

Версальський мир не пішов аж так далеко. Німеччина повернула Франції завойовані 1871 року Ельзас та північ Лотарингії, Райнська Земля (територія Німеччини на лівому березі Райну) була окупована до 1930 року та демілітаризована, невеликі шматки німецької території відійшли до Бельгії, Данії, Чехословаччини та Литви, досить великі — до новоствореної Польської держави. Саар та Вільне місто Данціг (Гданськ) залишилися під протекторатом Ліги Націй. Німеччина втратила всі свої володіння в Африці, Азії та Тихому океані. Мирна угода примусила німців визнати свою провину за розв'язання війни та виплатити величезні репарації на відшкодування збитків країнам, які вона окупувала.

Проте Німеччина хоча б збереглася як держава — про її союзницю, Австро-Угорщину, не можна було сказати й того.

Французькі солдати в шанцях під Верденом. 1916 рік. Перша світова війна з її наслідками висіла тінню над країнами Європи протягом наступних 20 років

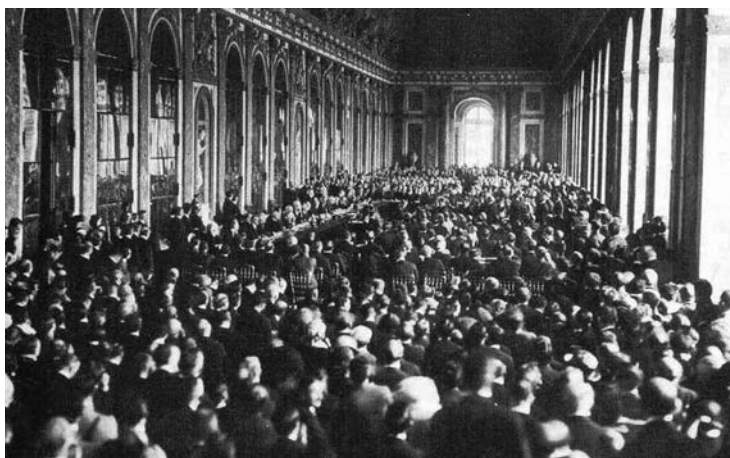
«Подвійна монархія» розвалилася навпіл, і від обох її частин Сен-Жерменська та Тріанонська мирні угоди відірвали величезні шматки на користь як держав, що існували до початку світової війни, так і тих, що виникли внаслідок її. Німецько-Австрійська республіка, проголошена після поразки у війні, була змушена відмовитися від згадки про німецькість у своїй назві, від територій, населених майже винятково німцями, на історичних землях Чехії та Моравії та в Південному Тиролі. Їй було заборонено об'єднатися в одну державу з Німеччиною. Болгарія втратила вихід до Егейського моря, Османська імперія втратила всі володіння за межами Малої Азії і ще півдесятиліття корчилася в конвульсіях внутрішніх та зовнішніх збройних конфліктів.

Чотири роки війни принесли величезні страждання всім її учасникам. Але переможці, насамперед Британія й Франція, могли протиставити своїм стражданням і жертвам власне відчуття перемоги в боротьбі за правдиву справу та численні

матеріальні здобутки. Французька й британська колоніальні імперії досягли максимального розміру, а військові зусилля дали новий поштовх господарству.

Франція додала до своїх володінь Сирію та Ліван, а також німецький Камерун. Британія отримала німецьку Танганьїку і таким чином здійснила давню мрію про британську Африку «від Каїра до Кейптауна»; вона отримала мандати на Палестину та Ірак, колишні турецькі території, і таким чином встановила свою владу над давньою коліскою світової цивілізації.

Тож дух народів Британії та Франції не був серйозно підірваний — на відміну від Італії, де Трієст та Південний Тироль, відвойовані в Австро-Угорщини, вважали недостатньою компенсацією за страждання італійських солдатів на вершинах Альп чи після катастрофи кінця 1917 року в болотах долини річки П'яве. Далмація, колись частина володінь Венеціанської республіки, на думку італійців, мала належати Італії, але стала за Сен-Жерменською угодою частиною Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (з 1929 року — Югославії). Британія й Франція погоджувалися на те, що Далмація по війні відійде до Італії, коли вели перемови про вступ Італії у війну на боці Антанти 1915 року, але 1918 року першу скрипку

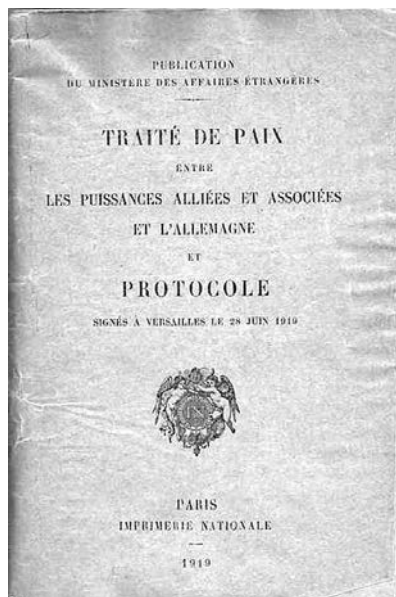
Підписання мирної угоди з Німеччиною в Дзеркальній залі Версальського палацу. 28 червня 1919 року. У цій самій залі 18 січня 1871 року було проголошено Німецьку імперію

грала Америка, президент якої Вудро Вільсон виступив за «самовизначення націй», відповідно на боці «югославів» на мирній конференції в Парижі. Відчуття неадекватності здобутків відносно втрат доклалося до загальної політичної та економічної кризи, що призвела до краху ліберального режиму та встановлення 1922 року диктатури партії фашистів, основу якої складали ветерани війни, а очолив також ветеран, колишній соціаліст Беніто Муссоліні.

Німеччина, навіть утративши колонії та частину європейських територій, залишалась економічним велетнем європейського і навіть світового масштабу. Вона не лише втратила всі колоніальні володіння, але й частину територій у Центральній Європі, які вважала своїми споконвічними землями, — і то на користь новоствореної Польщі, яку німці відмовлялися вважати справжньою державою. Ставлення німців до поляків мало чим відрізнялося від їхнього ставлення до африканців: це був такий же об'єкт німецької «цивілізаційної місії». Це був шок для німців, коли німецький Позен перетворився на польську Познань, а Східна Пруссія виявилася відірвана від основної території Німеччини смугою «Польського коридору», що мав дати новоствореній Польській державі вихід до Балтійського моря; і на додачу Данціг був виділений в окремих від Фатерлянду протекторат Ліги Націй. Останнім ляпасом німецькій національній гордості стала збройна анексія Литвою (про яку до війни взагалі ніхто у світі не чув) балтійського порту Мемель, інкорпорованого в Литву під назвою Клайпеда. Єдине, що примиряло німців із цим: Литва захопила Мемель не безпосередньо в Німеччини, але в той ж таки Ліги Націй; і ще те, що Литва ставилася до Польщі чи не більш вороже, ніж сама Німеччина.

Перемир'я 11 листопада 1918 року припинило бої, але не морську блокаду Німеччини Королівським флотом. Німці голодували, особливо страждали діти. Від нестачі вітамінів почалась епідемія рахіту. У романі німецького ветерана Першої світової Еріха Марії Ремарка «Три товариші» героїня трагічно помирає від туберкульозу, що розвинувся через її голодування в дитинстві під час блокади.

«Зраджена й ошукана» (хоча насправді побита на полі бою, і це добре знало її військовоє керівництво) Німеччина

Текст Версальської угоди

була змушена підписати мир, у якому, крім згаданих територіальних утрат, визнала свою провину в розв'язанні війни та зобов'язалася сплатити високі репарації — відшкодування збитків країнам, чию землю окупували її війська. Німецьке військо було обмежене до 100 тисяч солдатів, без авіації, танків, важкої артилерії та підводних човнів. Німецький військовий флот, за винятком кількох кораблів берегової оборони, був зданий переможцям. 21 червня 1919 року його екіпажі затопили весь *Hochseeflotte* на британській військово-морській базі Скапа-Флоу.

Роззброюючи Німеччину, держави-переможці задекларували свою впевненість у тому, що тільки-но завершена війна має покінчити з усіма війнами. Окрім планів загального роззброєння, надії покладалися на новостворену Лігу Націй, що мала підтримувати мир у всьому світі. Але вона не мала у своєму складі ні США (чий сенат не ратифікував мирну угоду, побоюючись, що Америка буде й далі втягнута в європейські суперечки), ні Німеччини (розглядаючої як винуватиця війни,

яка ще має заслужити право ввійти до Ліги), ні міжнародного парії — більшовицької Росії/ССРР.

Версальська угода не встановила розміру репарацій, які мала сплатити Німеччина. Це було зроблено на Лондонській конференції 1921 року: Німеччина мала сплатити 132 мільярди золотих марок, починаючи з червня 1921 року. Розраховатися остаточно за воєнні репарації Німеччина мала лише 2010 року. Фактично ці виплати мали на меті настільки послабити німецьку економіку, щоб запобігти переозброєнню країни.

Німеччина не мала можливості заробити такої суми експортом, тому уряд організував закупівлю твердої валюти, емітуючи необхідну кількість марок. Результатом стала «ваймарська» гіперінфляція, що й досі є «золотим стандартом», із яким порівнюють шалене зростання цін у всьому світі — від України 1993 року до Зімбабве чи Венесуели. Економічний механізм країни було зруйновано, що робило неможливим виплату репарацій. Британія була згодна суттєво зменшити німецький борг, але Франція, не маючи великої поблажливості після чотирьох років воєнного спустошення, вимагала виплат за узгодженим розкладом. Коли німецький уряд допустив перебої з виплатами, у січні 1923 року 60 тисяч французьких та бельгійських вояків увійшли до промислового серця Німеччини — Руру¹. Страйки та кампанія пасивного спротиву окупантам остаточно добила економіку країни. Заразом наочними виявилися суперечності в стані країн-переможців, бо Британія і США стали на бік Німеччини.

Один із найвизначніших економістів ХХ століття Джон Мейнард Кейнс, що брав участь у Паризькій мирній конференції як економічний радник британської делегації, назвав Версальську мирну угоду «Карфагенським миром». Освічені люди тієї епохи добре знали античну історію, тож альянс до жорстких умов, накладених Римом на переможений ним Карфаген, була абсолютно ясною. Своєю книгою «Економічні

¹ Французький прем'єр-міністр Реймон Пуанкаре (під час Великої війни він обіймав посаду президента Франції) вважав, що виплата німцями репарацій є абсолютною вимогою Версальської угоди, і якщо поступитися щодо одного її пункту, ніщо не стане на заваді дальшій ревізії угоди. Крім того, девізом тодішньої керівної партії було «*L'Allemagne paiera*» («Німеччина заплатить»).

наслідки миру» Кейнс зробив перший крок до делегітимізації Версальської системи як начебто у суті своїй несправедливої до Німеччини. Але уважніший знавець історії міг би сказати, що Карфаген досить швидко оклигав від удару і Римові знадобилася ще одна війна, щоб позбутися суперника. А Німеччина була насправді зовсім не так ослаблена Версальською угодою, як колись Карфаген.

Ваймарській республіці тоді пощастило, бо при її кермі опинилися державні діячі великого калібру, такі як Ялмар Шахт чи Густав Штретземан. Їхніми зусиллями гіперінфляцію було подолано в кінці 1923 року. Одночасно німецький уряд позбувся (через повне знецінення) внутрішніх позик, за допомогою яких Німеччина фінансувала війну. Штретземан (на той момент канцлер) також добився дипломатичними засобами виведення франко-бельгійських військ із Руру.

Ще 1922 року з Радянською Росією було укладено угоду, згідно з якою почалася економічна і військова співпраця двох парій Європи. Німецькі військовики могли експериментувати з танками, літаками та іншими новітніми засобами війни, до яких Німеччина офіційно не мала доступу, на російських теренах, заразом навчаючи нову генерацію червоних командирів тонкощів сучасної стратегії й тактики.

Маршал Фош ставить Німеччині умови миру. Карикатура, що відображує погляд переможців у Першій світовій війні

Німці також зуміли зачарувати американців демократичністю своєї нової конституції. Зрештою, обсяг репарацій було знижено, й Америка надала позику німцям, що на певний час розв'язало це питання. Друга половина 1920-х років стала епохою економічного піднесення, що особливо відчувалося на фоні недавніх злиднів.

У 1925 році в Локарно Німеччина уклала угоду із західними сусідами, якою гарантувалася непорушність її кордонів із Бельгією та Францією. Про непорушність кордонів Німеччини на сході не згадувалося. Штреземан і німецька верхівка розглядали цей факт як мовчазну згоду Франції й Британії на можливий перегляд тих кордонів у майбутньому. Саме так це було сприйнято в Польщі, беручи до уваги продовження пропагандистської кампанії проти Польщі в Німеччині одночасно з розгортанням економічного і військового співробітництва між Німеччиною й ССРР. Юзеф Пілсудський, котрий в травні 1926 року став після військового заколоту фактичним очільником Польської держави, відреагував однозначно: «Треба бути обережним! Франція відмовляється від нас, Франція зрадить нас!» Французько-польський союз (метою якого було стримування військової сили Німеччини, а символом стало, серед іншого, присвоєння Фердинанду Фошу звання маршала Польщі) став втрачати силу.

2. ПАЦИФІЗМ, ЕКОНОМІКА Й ДЕМОГРАФІЯ

Ціна Першої світової війни виявилася більшою, ніж будь-якої іншої війни в історії людства до того часу. Понад 100 мільйонів солдатів і матросів було мобілізовано на неї. Майже 10 мільйонів із них загинули від серпня 1914 до листопада 1918 року. Німеччина втратила 1,8 мільйона полеглих, Росія — 1,6 мільйона, Франція — 1,2 мільйона, а Британська імперія — майже 800 тисяч. Тому природною відповіддю на трагедію 1914—1918 років стало глибоке бажання суспільства уникнути повторення подібного. Серед електорату на-

брали популярності антивоєнні рухи й пацифістська культура. Усю Версальську систему разом із Лігою Націй можна розглядати саме як спробу забезпечити альтернативу війні. У 1928 році прем'єр-міністр Франції Бріан висунув концепцію відмови від війни в міжнародних відносинах. США і Франція стали спонсором так званого пакту Келлогга—Бріана. До країн, що його підписали, належали також Німеччина і Японія. Безпосереднім наслідком пакту стала евакуація останніх британських і французьких окупаційних гарнізонів із Райнської Землі.

Діячі пацифістського руху (та й не лише вони) визнали за причини війни: систему міжнародних угод, що звела європейські країни у два ворожі блоки; передвоєнні перегони озброєнь; а особливо зацікавленість виробників зброї в державних замовленнях, що начебто спричинило підштовхування урядів до війни. Тема «лихварів війни» багато в чому збігалася з лейтмотивом комуністичної пропаганди про війну як продукт капіталістичного ладу, а також, в інкарнації «міжнародного/єврейського фінансового капіталу», із заявами правих і ультраправих партій багатьох країн Європи.

Наслідком став рух за колективну безпеку та роззброєння, що проходив під егідою Ліги Націй. У ситуації, коли багато країн вважали себе обділеними й не були зацікавлені в збереженні статус-кво, такий підхід не мав шансів на успіх. При цьому як електорат країн-демократій, так і їхні очільники подовжували ставитися з підозрою до двосторонніх угод про допомогу, проковтнувши брехню, що саме через такі угоди їхні народи було втягнуто в минулу війну.

Військові з усіх країн-учасниць Першої світової зайнялися вивченням та аналізом її досвіду. Французи орієнтувалися на техніку (яка, на їхню думку, виграла останній переможний наступ улітку—восени 1918 року), зокрема на ретельно скоординований артилерійський вогонь. Німці з армією, скороченою до 100 тисяч згідно з Версальською угодою, зайнялися поліпшенням мобільності, координації та підготовки особового складу. У Росії/СРСР також звернулися — з німецькою допомогою — до можливостей механізації та ідей «глибокої операції», чому сприяв як досвід громадянської війни, так і суттєва чистка старого офіцерського корпусу. Британці мали ще більш радикальний підхід: хоча вони під час світової війни

стали піонерами механізації сухопутних військ, через політичні імперативи вони сподівалися уникнути сухопутної війни взагалі, віддаючи перевагу стратегічному бомбардуванню та використанню морської сили. Усі тогочасні армії розуміли цінність моторизації, але всі також були свідомі видатків, пов'язаних із забезпеченням автотранспорту для масових армій.

Новим важливим фактором у мисленні про майбутню війну стала авіація. Вона відіграла іміджеву, але другорядну роль у 1914—1918 роках, але в наступне двадцятиліття зробила величезний стрибок уперед. Авіація перетворилася на символ сучасності і навіть — як стали вважати деякі військової теоретики, починаючи з італійця Джуліо Дуе, — могла мати вирішальну силу в майбутній війні. У Британії Королівські повітряні сили (*Royal Air Force (RAF)*) стали незалежним родом військ уперше у світі й одразу взяли курс на «незалежну», стратегічну роль, ставлячись до підтримки наземних військ як до чогось другорядного. До «загрози з повітря» у 1920—1930-ті роки ставилися як до рішучого фактора стримування можливого агресора. У 1932 році майбутній прем'єр Британії Стенлі Болдвін заявив: «Треба, щоб кожен усвідомив, що на землі немає сили, яка могла б захистити від бомбардування... Бомбардувальник завжди прорветься».

Важливим аспектом війни також став бурхливий розвиток електроніки. У 1920-ті роки радіо поширилося у всьому світі. Радіо дало можливість керувати військами в реальному часі на великих відстанях, координувати авіаційну підтримку (радіоапарати стали достатньо легкими, щоб установлювати їх на літаках і танках), амфібійні та морські операції (зокрема дії підводних човнів). Оскільки радіозв'язок можна було перехопити, вирішальним чином змінився характер розвідувальної війни. Можливість військового застосування електронних сенсорів (радарів) також стала очевидною наприкінці 1930-х років, революціонувавши систему протиповітряної оборони.

Якщо Британія, захищена зусібч водою й *Royal Navy*, могла зробити ставку на стратегічну авіацію, Франція не мала змоги дозволити собі таких розкошів. Її сухопутний кордон з Німеччиною нікуди не подівся, і Франція мусила його захищати. 300 тисяч зруйнованих будинків і 20 тисяч знищених підприємств на теренах, якими прокотилася війна, природно

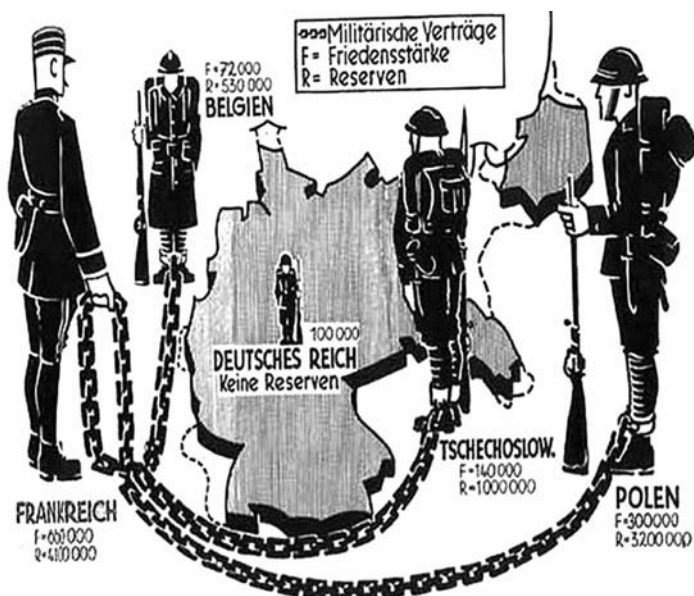
вели до думки, що нова війна, якщо вона буде, будь-що має точитися не на її землі. Підвалини для прийняття рішення про лінію Мажіно було закладено.

Із демографією було важче. У Франції жило 42 мільйони людей — удвічі менше, ніж у переможеного сусіда, у війні з яким французька армія винесла основний тягар. За кількістю населення навіть Італія трохи випереджала Францію. У французьких заморських володіннях жило ще 70 мільйонів, і солдати з колоній, особливо алжирці й тунісці, дуже допомогли у війні 1914—1918 років. Колоніальна армія також продовжувала набувати бойового досвіду, здобувши ціною 12 тисяч загиблих перемогу у війні в Марокко в першій половині 1920-х або стлумивши повстання в Сирії приблизно в той же час.

Оскільки традиційний союзник проти Німеччини — Росія — випала із цієї ролі, французькі військовики спробували замінити її союзом із новоутвореними державами Центрально-Східної Європи, насамперед Польщею. Проблема була також у тому, що хоча Франція й була відносно заможною в перерахунку на душу населення, але рівень розвитку промисловості був нижчий, ніж у Британії чи Німеччини. При цьому Франція була світовою державою, і її армію вважали найсильнішою у світі.

По інший бік Ла-Маншу, здавалося, Британія вийшла з війни безумовною переможницею. Її імперія досягла свого максимального розміру: 530 мільйонів населення на 13 мільйонах квадратних миль. Але з 1914 року державний борг зріс удесятеро, Британія була змушена ліквідувати більшу частину своїх зарубіжних інвестицій, щоб сплатити військові видатки, а довоєнну глобальну торговельну мережу, що була основою процвітання Британської імперії, було зламано. Американська промисловість, а також промисловість британських домініонів (Канади, Австралії, Нової Зеландії та Південної Африки, що починаючи з 1920-х років — де-юре з 1931 року — мали повне самоврядування) та Індії отримала під час війни величезний поштовх до розвитку і тепер конкурувала з промисловістю метрополії на світових ринках. Конкурентоздатність британських товарів також підірвало повернення фунта до золотого стандарту на довоєнному рівні: британські товари виявилися надто дорогими на заморських ринках.

Економічний спад одразу після війни призвів до того, що безробіття на початку 1920-х років досягло п'ятої частини робочої сили. Оскільки 1918 року всі чоловіки, старші за 21 рік, а також усі жінки, старші за 30 років, отримали право голосу на виборах до парламенту, місце головної опозиційної політичної сили зайняла Робітничка («лейбористська») партія, затьмаривши ще недавно всесильну Ліберальну партію, а за її допомогою стали надзвичайно політично впливовими робітничі профспілки. Електорат не бажав миритись із «затугованням пасків». Британія була першою країною, що стала індустріалізованою, а зараз вона першою відчула на собі тягар постіндустріалізації. Вона майже не отримала репарацій від Німеччини і роздратовано спостерігала, як із середини 1920-х німецька економіка пішла зростати на американських позиках, на які Британія не могла сподіватися, бо не

Німеччина у ворожому оточенні. Німецька карикатура 1920-х років мала на меті показати територіальні втрати Німеччини за Версалем, а також диспропорцію між дозволеними німцям збройними силами і збройними силами Франції та її союзників (Бельгії, Чехословаччини, Польщі)

була в змозі розрахуватися по своїх позиках у США, зроблених під час світової війни.

Британія продовжувала правити величезною імперією, до якої належали домініони, Індія, більша частина Африки на південь від Сахари, велика частина Південно-Східної Азії, Гонконг та території у Вест-Індії й Тихому океані. Їй також належав фактичний контроль над номінально незалежними Єгиптом та Іраком. Королівський флот був найбільшим військово-морським флотом у світі, що з базами в Гібралтарі, на Мальті, в Александрії та Сінгапурі міг досягти будь-якої точки світу. Валовий продукт імперії вдвічі перевищував аналогічний показник Німеччини (хоча за обсягом продукції промисловості Британію обігнали як США, так і Німеччина). Лондонське Сіті залишалося світовим фінансовим центром, хоча більше й не домінувало так, як до 1914 року. Британія все ще володіла величезними інвестиціями в Азії та Африці.

Утім економічні труднощі змушували уряд до прийняття важких рішень. Уряд намагався тримати під контролем державні видатки, і логічним джерелом економії були військові витрати. Під час каденції Вінстона Черчилля на посаді канцлера (міністра економіки та фінансів) було ухвалено рішення: фінансування збройних сил проводиться за принципом, що в найближчі 10 років великої війни не буде, відповідно не буде потреби в масових експедиційних силах¹. Це рішення підтверджувалося щороку з катастрофічними наслідками для обороноздатності імперії. Особливо постраждала армія, але Королівський флот також відчув на собі скорочення фінансування. На початку 1920-х років командування флоту дійшло висновку, що епоха лінкорів закінчилась і головною силою флотів стають авіаносці. Але програму побудови семи авіаносців скоротили до двох.

Як і у випадку Франції, демографія була не на боці Британії. Населення Британії становило лише 48 мільйонів. Звичайно, 350-мільйонна Індія дала під час світової війни тримільйонну

¹ Ухвалене 1919 року, це рішення звучало так: «Слід припустити, що Британська імперія не буде втягнена в жодну велику війну протягом наступних 10 років і що для цієї цілі не знадобиться жодних експедиційних сил... Основна функція збройних і повітряних сил полягає в забезпеченні гарнізонами Індії, Єгипту, нових підмандатних територій та всіх територій під британським контролем (за винятком тих, що мають самоврядування), а також у необхідній підтримці цивільної влади вдома...»

армію, але її переважно планувалося задіяти для захисту британських інтересів на Близькому Сході та в Південно-Східній Азії. Гіпотетична війна в Європі потребувала армії з метрополії. Певну допомогу надавали «білі» домініони (їхні солдати склали 16 % британської армії під час світової війни), але навіть із десятима мільйонами канадців, сімома — австралійців, півтора мільйонами новозеландців та двома — білих південноафриканців демографічний потенціал був усе одно менший від німецького. При цьому підтримка домініонів не була гарантованою. Військовий призов було скасовано 1919 року, і до 1938 року британська армія була дуже малою за тогочасними мірками, непридатною для великої війни в Європі, розпорошеною у всій імперії. Короткий час, 1918 року, Британія мала масову національну армію, до складу якої входили громадяни, призвані на військову службу, оснащені сучасною зброєю і тактичною доктриною. Саме ця армія виграла світову війну. Але такий союз армії і народу не був щасливим, і повоєнну демобілізацію та десятиразове зменшення армії практично всюди сприйняли схвально.

Середземне море та Суецький канал забезпечували зв'язок між метрополією та Індією. Безпека цього зв'язку покладалася на дружні відносини з Італією. А там саме відбулися радикальні зміни. Італійці (що втратили на війні майже стільки ж убитими, скільки Британія) під час Паризької мирної конференції були дуже розчаровані своїми набутками та звинувачували в цьому Британію. Італійцям також не подобався фактичний контроль Королівського флоту над Середземним морем із баз у Гібралтарі, на Мальті та коло Суецького каналу — це потенційно ставило під загрозу лінії комунікацій між Італією та її новоздобутими колоніями в Північній Африці.

Італія була найбільшійшою з великих європейських держав як абсолютно, так і в розрахунку на душу населення, із величезним розривом між промисловою північчю та аграрним півднем. Демографічний тиск вдавалося послабити масовою міграцією італійців до Північної й Південної Америки та гастарбайтерством у країнах Північної Європи. З 1925 року емігрувати до США стало надзвичайно складно, а економічна криза 1929 року унеможливила й друге. Соціальна напруга по світовій війні почала виливатись у піднесення руху

радикальних партій як лівого, так і правого спектра, аж доки 1922 року на чолі уряду опинився лідер партії фашистів, колишній соціаліст і герой світової війни Беніто Муссоліні. Його керівним принципом став державний корпоралізм: «Усе в державі, нічого поза державою, нічого проти держави». Не особа, не клас, а народ і держава мали стати в центрі уваги. Муссоліні марив поступом і сучасністю, що їх уособлювали автомобілі (завод «ФІАТ» у Турині) та літаки, які мали стати основною зброєю майбутньої війни.

3. ВЕЛИКА ДЕПРЕСІЯ І ВОЖДЬ НАРОДУ

Австрієць за походженням, Адольф Гітлер пройшов усю війну від початку до кінця, був двічі нагороджений найвищою солдатською нагородою за відвагу, Залізним хрестом, зазнав поранення. Він був упевнений, що в поразці Німеччини у війні винні соціалісти та євреї, які зрадницьки влаштували революцію в листопаді 1918 року. По війні Гітлер почав політичну діяльність в одній із численних радикальних партій і виявив у собі величезний хист публічного промовця. Його Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (*NSDAP*, нацисти) стала помітною, хоч і маргінальною політичною силою. Під час свого короткого ув'язнення за організацію невдалої спроби військового заколоту проти уряду Баварії 1923 року Гітлер написав свою програмну книгу «*Mein Kampf*» («Моя боротьба»). Керуючись ідеями соціального дарвінізму, Гітлер твердив, що боротьба між расами є науково доведеним законом природи і що в цій боротьбі вищій, «арійській» расі (німцям) споконвічно протистоїть руйнівна «єврейська раса», на цей момент уособлена як міжнародними фінансистами-плутократами, так і більшовицьким режимом. Гітлер також стверджував, що для розвитку німцям необхідно отримати *Lebensraum* (простір для життя), до того ж не абиде, а в Україні, де талант німців до хліборобства має найкращі шанси розквітнути. Логічно випливало, що для цього необхідно знищити єврейський більшовицький

режим. Серед першочергових завдань було повернення втрачених після 1918 року територій. Мало хто взяв цю книгу до уваги, коли вона вийшла з друку.

У 1929 році почалася світова економічна криза. Число безробітних у країні підскочило з одного мільйона напередодні кризи до трьох мільйонів у січні 1930 року. На виборах до райхстагу (парламенту Німеччини) у вересні 1930 року позаурядова *NSDAP* отримала 18,5 % голосів і 107 депутатських мандатів, перемістившись із маргінесу на місце другої за величиною партії (соціал-демократи мали 143 мандати, а комуністи — 77). Американський мораторій на виплату позик улітку 1931 року прийшов надто пізно, щоб запобігти такому посиленню нацистів.

Дальша криза лише грала на руку Гітлерові. Німецький експорт скоротився на дві третини, шість мільйонів німців залишилися без роботи. На виборах 1932 року вже 14 мільйонів (37 %) проголосували за нацистів, забезпечивши партії 230 депутатських місць. За соціал-демократів проголосували 22 % (133 мандати) і 14 — за комуністів (89 депутатів). У квітні того ж року Гітлер лише трохи на президентських виборах поступився попередньому президентові, національному герою фельдмаршалові Гінденбургу.

Альтернативою могла бути лише коаліція соціал-демократів із комуністами (що після нових виборів мали вже 100 депутатських місць), але керівництво Комінтерну (керівного органу всесвітньої мережі комуністичних партій, що виконував вказівки більшовицької верхівки ССРР) вважало соціал-демократів більшими ворогами, ніж нацисти. Не маючи змоги згуртувати більшість депутатів на підтримку свого уряду, останній канцлер Ваймарської республіки генерал Курт фон Шляйхер подав у відставку. 30 січня 1933 року президент Гінденбург призначив канцлером Гітлера. За день райхстаг було розпущено, нові вибори призначено на березень.

У новому уряді, крім Гітлера, було лише два міністри-нацисти. Підпал будівлі райхстагу дав Гітлеру унікальну можливість залякати німецькі еліти примарою комуністичного заклоту (звинувачений у підпалі іммігрант із Голландії Маринус ван дер Люббе був одинаком, не пов'язаним з кому-

ністами нічим, окрім симпатій¹) — нацистські штурмовики розгорнули кампанію політичного насильства, на яку офіційні сили правопорядку були змушені дивитися крізь пальці. Навіть за таких умов нацисти отримали лише 44 % голосів і 288 депутатських місць, тоді як комуністи — 81 мандат, тобто більше, ніж на виборах 1930 року. Гітлер добився того, що більш як дві третини депутатів проголосували за надання уряду виняткових повноважень. Уже в березні зникли соціал-демократичні й комуністичні профспілки та преса, в Дахау відкрився перший концтабір, нацисти отримали контроль над земельними парламентами. У кінці року референдум схвалив перетворення країни на однопартійну нацистську державу. У серпні наступного року, після смерті президента Гінденбурга, інший референдум схвалив (89,93 % «за») злиття посад президента і канцлера в одній — вождя (фюрера) німецького народу. Вождем став Гітлер, що за місяць перед смертю Гінденбурга наказав ліквідувати без суду (звинувативши в підготовці збройного замаху) верхівку парамілітарних штурмових загонів і таким чином опинився на вершині нічим не обмеженої абсолютної влади.

У жовтні 1933 року Німеччина демонстративно вийшла з Ліги Націй і припинила участь в організованій США Світової конференції із роззброєння. Причиною, заявили німецькі представники, була неефективність і нерезультативність обох установ, а також лицемірство світових держав. Приводом до власне акту стала німецька пропозиція, щоб усі сусідні з нею країни скоротили свої армії до рівня 100 тисяч вояків — того самого, що Версальська угода дозволяла німцям. Очікуваний скепсис інших держав дав привід німцям гучно хряснути дверима, зберігши моральну перевагу.

У липні 1934 року нацисти зробили спробу державного перевороту в Австрії, під час якого загинув австрійський канцлер Енгельберт Дольфус. Муссоліні, що не бажав раптово отримати за сусіда збільшену Німеччину, наказав демонстративно пересунути італійську армію до кордону з Австрією.

¹ На момент підпаду райхстагу навмисний підпал за німецькими законами не карався стратою. Гітлер вирішив продемонструвати, що судова система тепер повністю під його владою. Закон було змінено, і ван дер Люббе поклав шию під сокиру ката.

Гітлер зрозумів натяк — німецькі нацисти не прийшли на допомогу австрійським, і заколот було придушено. Британія і Франція вирішили, що Муссоліні зможе виконати роль стримувача агресивних намірів Німеччини. У квітні 1935 року Муссоліні на берегах озера Маджоре в Стрезі підписав угоду з прем'єр-міністрами цих двох країн, П'єром Лавалем та Рамсеєм Мак-Дональдом, яка ще раз підтвердила Локарнські угоди та окремішність Австрії й зобов'язала сторони опиратися спробам Німеччини ревізувати Версальську угоду.

За рік Гітлер зміг записати собі в актив значний успіх на міжнародному фронті. Добіг кінця термін протекторату Ліги Націй над Сааром, і на референдумі 90 % виборців Саару підтримали повернення цієї маленької, але надзвичайно важливої з погляду промисловості та корисних копалин землі до Німеччини. Такий результат було багато в чому забезпечено образом нової, розквітлої під берлом націонал-соціалізму Німеччини.

Програмою громадських робіт, зокрема будівництвом досі знаменитих автобанів, розгортанням промислового виробництва, спрямованого на переозброєння Німеччини, нацистський режим фактично ліквідував безробіття та подолав економічну кризу попередніх років. Нацистська економічна програма не базувалася на жодній теорії, але її можна назвати «інстинктивним кейнсіанством»: фінансування державних інвестицій та громадських робіт коштом бюджетного дефіциту та гарантовані державні замовлення промисловим фірмам. Від січня 1933 року до кінця року наступного половина безробітних знайшла роботу, а 1936 року Німеччина могла пишатися повною зайнятістю. У серпні 1939 року лише 34 000 німців були зареєстровані як безробітні. Недарма партія мала назву як національної, так і робітничої.

Намір вирватися з рамок Версальської угоди відігравав дуже значну роль в економічній політиці нацистів. На початку 1933 року в авіаційній промисловості працювали три тисячі робітників, що випускали кількадесят літаків на рік. За шість років 250 тисяч робітників могли видавати три тисячі бойових літаків на рік. Улітку 1934 року британський парламент прийняв постанову про розширення *RAF* — це був перший крок від політики заощадження на зброї, що панувала від кінця світової війни. «10-річне правило» було скасовано, і до кінця року

Генерал Ганс фон Зеект, командувач військових сил Ваймарської республіки, приймає парад. Кожен зі ста тисяч вояків райхсверу був підготований для того, щоб обійняти посаду, на два ранги вищу за свою, щойно Німеччина вирішить збільшити військо

під впливом новин із Німеччини вже узгоджені плани було ще збільшено. У березні наступного року британський уряд оприлюднив «білу доповідь» щодо програми переозброєння¹. У відповідь на це, а також на подовження вдвічі строку військового призову до французької армії Гітлер оприлюднив існування німецьких військово-повітряних сил (*Luftwaffe*), оманливо ствердивши, що вони за розміром уже дорівнюють британським і ще зростатимуть, а незабаром заявив про відновлення призову до армії та скасування версальських обмежень на розмір збройних сил Німеччини. Гітлер запропонував Франції укласти нову угоду, що обмежила б розмір німецької армії до 300 тисяч (французи щосили намагалися втримати свою армію на рівні 350 тисяч), а *Luftwaffe* до 50 % від французьких повітряних сил. Франція відмовилась, і Гітлер мав розв'язані руки для нарощування своїх збройних сил.

Прагнучи хоч якимось чином стримати основну для себе — морську — загрозу з боку Німеччини, британський уряд пішов на укладення в червні 1935 року угоди з Німеччиною,

¹ Але ще 1936 року британська армія витрачала більше грошей на фураж для коней, ніж на бензин.

що повертала їй право мати повноцінний військовий флот, але з числом великих кораблів, не більшим за 35 % від такого числа Королівського флоту. У кількості підводних човнів британці згодилися на паритет, вважаючи, що минулої війни вони досить успішно нейтралізували німецьку підводну загрозу. Французький уряд обурився, але Франція також нічого не збиралася робити, щоб покласти край німецькій експансії.

Під час перемов у Стрезі в Муссоліні склалося враження, що Британія і Франція не заважатимуть його планам щодо захоплення Абіссинії (Ефіопії). Окрім звичайної імперської експансії, на Муссоліні також тиснув тягар історії — Італія мала змити кров'ю ганьбу поразки 1896 року від армії імператора Абіссинії. Але Абіссинія була членом Ліги Націй, і агресія проти неї була зустрінута економічними санкціями. Вони були надзвичайно м'якими, але відкрите невдоволення західних демократій підштовхнуло Муссоліні від протистояння з нацистською Німеччиною до союзу з нею. Угоду, що отримала назву «вись Берлін—Рим», було укладено вже 1936 року.

У березні того ж року німецькі війська ввійшли в Райнську Землю. Гітлер заявив, що це крок у відповідь на союз, укладений 1935 року між Францією та ССРР. Часто кажуть, що, якби тоді Британія та Франція діяли рішуче та ввели власні війська в Райнську Землю, Гітлер би спасував, втратив свій престиж і, можливо, був би усунутий від влади. Реально — навряд чи. Британія просто не мала сухопутних військ для нової війни в Європі. Демілітаризація була вимогою Франції й мала захищати французів та бельгійців, але ж вони самі не ворухнули й пальцем. Нарешті, хоча німці ввели лише три батальйони в Райнську Землю, якби французи все-таки рушили вперед, цим батальйонам було б віддано наказ захищатися. Вони б устигли виграти достатньо часу для підходу підкріплень новоствореної армії, і повторна демілітаризація виявилася б надто коштовною для їхніх супротивників.

Зайнявши Райнську Землю, німецька армія одразу почала роботу зі зведення системи укріплень, на прориві якої в 1944—1945 роках британці й американці поклали чимало життів своїх вояків. Бельгія ж, побачивши, що Франція не має бажання захищати свої інтереси від можливої німецької агресії,

припинила військову співпрацю з Францією та оголосила про свій нейтралітет.

Німеччина не отримала жодних санкцій від міжнародної спільноти через фактичну денонсацію Версальської угоди. Навпаки, авторитет Гітлера стояв високо як усередині країни, так і за її межами. Олімпійські ігри, що відбулися в Берліні в серпні 1936 року, стали особистим тріумфом «вождя німецького народу».

Улітку того ж 1936 року Гітлер поставив мету підготувати Німеччину до оборонної війни через чотири роки і до війни агресивної — через сім. Загрозою, від якої ця програма мала захистити, був ССРР (що з прийняттям нової конституції в грудні того ж року перетворився на СРСР). Сталінські п'ятирічки, при всіх своїх жахіттях, включно з Голодомором, привели до великого зростання військового потенціалу більшовицької диктатури. Але на шляху до війни такого масштабу перед Німеччиною стояли великі перепони. У неї було мало сировини для виробництва такої кількості зброї, не вистачало іноземної валюти для закупівлі за кордоном нафти, гуми та кольорових металів, необхідних для авіації та війни моторів. Тому почалась реалізація великої й дорогої програми створення виробничих потужностей для виробництва синтетичних мастил і синтетичної гуми, а також створення нових металургійних виробництв у рамках чотирирічної економічної програми.

Улітку 1936 року в Іспанії спалахнула громадянська війна, у якій проти уряду лівих партій, що розпочав широку програму соціально-економічних змін, виступила іспанська армія. Лідеру заколотників, генералові Франсіско Франко, прийшли на допомогу Італія та Німеччина, тоді як уряд Іспанії підтримала Франція, де щойно прийшов до влади «Народний фронт» лівих партій, а пізніше — СРСР. Для нацистської Німеччини, як і для сталінського СРСР, війна в Іспанії стала експериментальним майданчиком для перевірки в дії зразків новітньої військової техніки і тактики їх використання. Повітряні бомбардування міст — особливо знищення 1937 року з повітря літаками німецьких «добровольців» міста Герніка на півночі Іспанії — начебто підтверджували тезу, що «бомбардувальник завжди прорветься», та додавали сили аргументам тих, хто

виступав за те, що мир у Європі має бути збережений за будь-яку ціну. Гітлер мав іншу думку.

4. НА ПОХИЛІЙ ПЛОЩИНІ

У листопаді 1937 року Гітлер виступив перед керівництвом збройних сил Німеччини. Зміст виступу відомий зі стенограми, яку вів ад'ютант Гітлера (за чийм іменем цей документ отримав назву «меморандум Госсбаха»). Гітлер заявив, що його мета виходить за межі просто знесення Версальської угоди та повернення відторгнутих у Версалі німецьких територій і колоній. Метою є «збереження расової спільноти» (*Volksmasse*) та забезпечення її зростання. Для цього необхідно забезпечити *Lebensraum*, що неможливо без війни, бо «сила... є основою експансії», до того ж було ясно: цей проєкт реально отримати лише на сході, який лежить під владою більшовицького режиму.

У листопаді 1937 року Муссоліні приєднався до Антиконтинентального пакту, спрямованого проти СРСР та укладеного між Німеччиною і Японією на рік раніше. У березні 1938 року Гітлер мав вільні руки щодо Австрії: Італія була на його боці.

У липні 1936 року Гітлер уклав з австрійським канцлером Куртом фон Шушніггом угоду, згідно з якою Австрія зобов'язувалася йти у фарватері німецької зовнішньої політики, а Німеччина визнавала окремішність Австрії. У лютому 1938 року Шушнігг погодився не чинити перепон австрійським нацистам і навіть призначити одного з їхніх очільників, віденського адвоката Артура Зайсс-Інкварта, на посаду міністра внутрішніх справ. Але зразу по тому канцлер вирішив підкріпити існування незалежної Австрії референдумом. Під загрозою вторгнення німецького війська Шушнігг подав у відставку на користь Зайсс-Інкварта, що запросив «братерські війська» (які вже й так почали вступати в Австрію) окупувати свою країну. Це сталося 10—11 березня 1938 року. Пізніше референдум, проведений нацистами, дав абсолютну більшість голосів на користь поглинення Австрії Німеччиною.

*Депутати райхстагу вітають Гітлера з нагоди приєднання
Судетів до Райху. Листопад 1938 року*

Західні демократії розцінили *Anschluss Österreichs* як відверте міжнародне насильство. Статус-кво змінився настільки, що про якусь збройну акцію проти «Великої Німеччини» не було й мови, тим більше що про підтримку більшістю австрійців ідеї про з'єднання з Німеччиною в одну державу було відомо ще 1919 року. Одразу ж стала очевидною й наступна ціль амбіцій Гітлера — Чехословаччина. У її областях, що межували з Великою Німеччиною, проживало 3 мільйони етнічних «судетських» німців (друга за розміром етнічна група Чехословацької Республіки (ЧСР)), які ще в листопаді 1918 року спробували проголосити окрему німецьку державу, швидко придушену чеськими військами. Коли світова економічна криза початку 1930-х років вдарила особливо сильно по їхніх землях (де розташовувався великий шмат промислового потенціалу ЧСР), стосунки між чехами й судетськими німцями зовсім погіршилися. Німеччина розгорнула пропагандистську кампанію про «утиски» братів по расі¹.

¹ Детальніше про чесько-німецький конфлікт у міжвоєнний період можна прочитати в книзі Івана Гоменюка «Провісники Другої світової».

Уже через тиждень після аншлюсу комітет міжнародної політики британського кабінету дійшов висновку, що стратегічне становище Чехословаччини безнадійне. Було відомо, що ЧСР має угоди про допомогу з Францією та СРСР. Останній був зобов'язаний прийти на допомогу чехословакам лише за умови, що їм допомагатимуть також і французи; до того ж СРСР не мав кордону з ЧСР. Але Британія прийняла рішення не надавати гарантії ЧСР й не підтримувати французькі гарантії. Видавалося, що нацистські вимоги, щоб усі німці жили в одній державі, логічні та зрозумілі. Політика «умиротворення» базувалася на тому, що варто виправити найбільш кричущі недоліки версальської системи, і ні в кого не буде причин порушувати мир у Європі. На жаль, політики західних демократій помилково вважали, що їхня логіка є такою ж, як і логіка їхніх опонентів з тоталітарних держав. При тому і Британія, і Франція прискорили свої зусилля з переозброєння — якщо «умиротворення» не забезпечить миру, то воно принаймні може дати час на нарощування збройних м'язів.

Чехословацька криза була предметом дискусії під час візиту французького прем'єр-міністра Едуара Даладье до Лондона у квітні 1938 року. Даладье намагався забезпечити британську підтримку на випадок конфронтації з німцями, тому всіляко розписував, які гарні вояки чехи, а також наскільки цінним союзником стане СРСР. На це британський прем'єр-міністр Невіл Чемберлен та міністр закордонних справ Едвард Фредерік Ліндлі Вуд, віконт Галіфакс відповіли, що після поглинення Австрії німці вже оточили половину ЧСР із трьох боків, а Червона армія СРСР після оргії шпигунських процесів, що почалася 1937 року і тривала, фактично позбавлена вищого командування і має дуже сумнівну цінність як військовий союзник¹.

¹ Леон Блюм, французький соціаліст, що був прем'єр-міністром Франції 1936 року, після війни розповів у виступі перед французьким парламентом, що чехословацький уряд наприкінці 1936 року попередив його: розвідка ЧСР має інформацію про співпрацю вищого військового керівництва СРСР із Німеччиною. Процес проти маршала Тухачевського та інших вищих військовиків Червоної армії в середині 1937 року оприлюднив такі самі звинувачення. Нині відомо про проведену німецькою розвідкою успішну кампанію дезінформації, спрямовану на дискредитацію керівництва Червоної армії, а тоді це надзвичайно підірвало репутацію збройних сил СРСР серед країн, що стали перед проблемою, як протистояти агресивним намірам нацистської Німеччини.

У травні ситуація надзвичайно загострилася. Чутки про концентрацію військ коло кордону ЧСР призвели до того, що чехословацька армія зайняла оборонні позиції вздовж кордонів з Німеччиною. Загибель двох судетських німців під час інциденту з чехословацькими прикордонниками піддила олії у вогонь німецької пропагандистської кампанії проти ЧСР. Склалося враження, що ось-ось розпочнеться війна. Франція й СРСР виступили з заявами, що підтвердили їхні зобов'язання прийти на допомогу ЧСР у разі агресії проти неї. Британія також виступила з заявою, де хоч і не йшлося прямо, що вона підтримує Чехословаччину, але її можна було зрозуміти саме так. Згодом напруга спала, бо німці не збиралися атакувати саме тоді (їхній генеральний штаб вважав, що треба спершу зібрати врожай, — пам'ятаючи, який вплив мала морська блокада Німеччини на ситуацію з харчами в 1914—1918 роках), — але міжнародна преса виставила ситуацію так, буцімто Гітлер злякався погрозою з боку Франції та Британії. Ясна річ, вибачити таке вождь німецького народу не міг. «Зелена тека» («*Fall 'Grün'*») із планом війни проти ЧСР була готова.

Значна частина німецьких генералів вважала, що Німеччина не може виграти війну проти коаліції Франції, Британії та ЧСР, і її представники навіть зондували ґрунт із британським урядом щодо можливості антигітлерівського перевороту в разі початку такої війни. Ніяких конкретних планів у них не було, і Чемберлен не наважився покласти на такий варіант, щоб зайняти жорстку позицію в конфронтації з Німеччиною. Британські домініони дали зрозуміти, що не підтримають втручання метрополії в нову європейську війну¹. Військові радники британського прем'єра також підтвердили, що Британія до війни не готова. Це була правда — *RAF* на той момент мали десь півдесятка ескадрилей сучасних винищувачів, виробництво «спітфайрів» та «гаррикейнів» лише розгорталось, тоді як німецькі «*Messerschmitt Bf 109*» уже кілька років були на озброєнні *Luftwaffe*, а мережа радіолокаційних станцій протиповітряної оборони лише будувалася. Без підтримки Британії Франція також не збиралася воювати. Обидві країни почали диплома-

¹ Канадський прем'єр-міністр Маккензі Кінг був узагалі скептично налаштований щодо слов'ян, заявивши, що в Канаді слов'яни опираються асиміляції й ніколи не стануть добрими громадянами.

Чемберлен і Гітлер у Мюнхені. Вересень 1938 року

тичний тиск на чехословацький уряд, щоб той погодився на вимоги Судетонімецької партії, що на той момент перебрала на себе представництво інтересів судетських німців.

Якби криза справді стосувалася прав національних меншин, то вона б скінчилась у серпні 1938 року, коли, піддавшись на тиск, чехословацький президент прийняв усі вимоги. Але Гітлеру потрібна була війна проти слабшого сусіда, тож Конрад Генляйн, лідер Судетонімецької партії, керований із Берліна та підтримуваний усією міццю німецької державної пропагандистської машини, заявив про нові вимоги — плебісцит про приєднання місцевостей, де проживають судетські німці, до Великої Німеччини. 10 вересня цю вимогу повторив Гітлер на з'їзді нацистської партії в Нюрнбергу. У Судетській області почався збройний заколот, і уряд ЧСР ввів там воєнний стан. Усім було ясно, що війна з Німеччиною — це справа кількох днів.

Щоб запобігти війні, Чемберлен пішов на безпрецедентний крок, заодно започаткувавши практику «зустрічей на вищому рівні», що стала звичною в наступні десятиліття. 15 вересня він прилетів (уперше в житті сівши в літак) до Німеччини на особисті перемовини з Гітлером. Повіривши абсолютно брехливій заяві Гітлера про те, що чехи вбили три сотні судетських

німців, Чемберлен погодився («в принципі», як він гадав) на те, що Судети мають перейти до Німеччини, — не забезпечивши перед тим згоди ні Франції, ні ЧСР — й переконав себе в тому, що амбіції Гітлера обмежуються лише Судетами.

Що це було не так, Чемберлен міг би пересвідчитися вже наступного дня, якби дізнався, що Гітлер наказав створити добровольчий корпус із судетських німців-утікачів до Німеччини. Очолований офіцерами СС, він за два тижні нараховував 35 тисяч осіб. Але Чемберлен мав переконати французького прем'єра Далад'є, що якраз дуже сумнівався в остаточності цілей нацистського диктатора. Зрештою француз погодився, але вибив із британців гарантію підтримки Чехословаччини. 21 вересня 1938 року британці й французи поставили питання рубя перед урядом ЧСР — ті мали згодитися на ампутацію найбільш промислово розвинутих регіонів країни, у яких до того ж було розташовано оборонні лінії. Урешті президент ЧСР Едвард Бенеш здався, і Чемберлен знову полетів до Німеччини повідомити Гітлера, що той отримав усе, чого жадав.

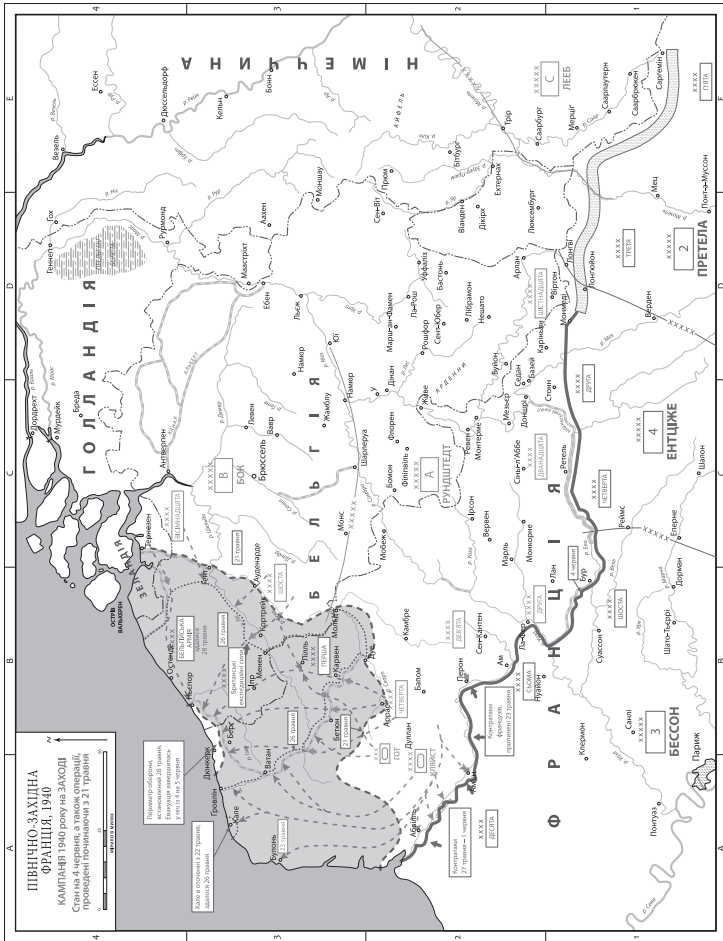
Насправді Гітлер жадав війни, що зміла б кров'ю ганьбу листопада 1918 року з німецького народу. Тому він заявив Чемберлену, що або чехи забираються з Судетів через тиждень, або німецьке військо починає війну. За цих умов Франція заявила, що збройно підтримає ЧСР, та почала мобілізацію. Намітились і деякі просування з військовою допомогою СРСР Чехословаччині — Румунія гіпотетично погодилася на можливість перельоту червоних літаків уздовж її північного кордону до ЧСР. Але схоже на те, що войовнича антифашистська риторика радянської пропаганди працювала лише на створення відповідного іміджу і реально СРСР не збирався посилати свої війська захищати територіальну цілісність ЧСР.

Британія також заявила, що підтримає Францію. Королівський флот було приведено в бойову готовність, і в Лондоні почали споруджувати бомбосховища, встановлювати зенітні гармати та роздавати населенню протигази на випадок хімічної атаки з повітря. Німецька пропаганда за попередні місяці створила враження, що міць *Luftwaffe* набагато більша, ніж було насправді, — лідери Франції й Британії реально вважали, що з початком війни Лондон і Париж будуть розтropicені з повітря. Британське воєнне планування припускало,

що в перший день війни на Лондон упаде 3 500 тонн бомб і 600 тисяч жителів загинуть від повітряних бомбардувань у перші півроку. Насправді під час німецької бомбардувальної кампанії в 1940—1941 роках за сім місяців було вбито й поранено вдесьтеро меншу кількість людей — але перед війною на це не можна було розраховувати. 27 вересня Чемберлен виступив із сумнозвісною промовою, з якої назавжди залишився в історичній пам'яті світу пасаж про те, що «дивно, ми маємо йти на війну заради далекої країни, про яку нічого не знаємо».

У пошуках засобів відвернути невідворотну війну зранку наступного дня британські дипломати звернулися до Муссоліні з ідеєю провести чотиристоронню конференцію для залягодження чехословацької кризи. Нацистське керівництво (зокрема Герінг), непокоячись перспективою війни, зуміло вмовити Гітлера пристати на пропозицію мирного врегулювання. Запропонована зустріч почалася 28 вересня в Мюнхені й дала Гітлеру все, що він хотів, окрім війни. Чехословацьких представників на зустріч не запросили, вони чекали на її результат у готелі неподалік. Не запросили й представників СРСР, і Сталін про це не забув.

«Мюнхен» увійшов у мови світу як синонім ганьби й капітуляції, але зразу по ньому всі європейці (за винятком чехів, що втратили 20 % території країни) відчували величезне полегшення й радість — війни не буде. Чемберлена й Даладье зустрічали вдома натовпи з квітами. Але менш ніж за два місяці суспільна думка в західних демократіях різко змінилася — єврейський погром на всій території Німеччини, що ввійшов до історії під назвою *Kristallnacht*, «ніч кришталю» (від розбитого скла вікон єврейських будинків та вітрин магазинів), трохи підняв завісу над справжнім обличчям нацизму. Анексія (у вигляді «протекторату») Чехії та Моравії (після проголошення незалежності Словаччини під тиском з Берліна) в середині березня 1939 року розвіяла останні ілюзії щодо того, чи можна вірити Гітлерові. Через тиждень Британія і Франція заявили, що захистять Бельгію, Голландію чи Швейцарію від можливого нападу, а ще за тиждень Чемберлен надав гарантію незалежності Польщі та вмовив французів присьятися до неї. Пізніше він надав таку ж гарантію Греції та Румунії — після того як Муссоліні анексував Албанію, що давно вже перебувала у сфері впливу Італії.

ЗМІСТ

I. «ПЕРЕМИР'Я НА 20 РОКІВ» (А. Галушка)	5
1. «Карфагенський мир»	5
2. Пацифізм, економіка й демографія.....	12
3. Велика депресія і вождь народу	19
4. На похилій площині.....	26
II. ВІЙНИ «ДИВНА» ТА ЗИМОВА (А. Галушка, Є. Брайлян)	37
1. Військово-політична ситуація в Європі після окупації Польщі Німеччиною та СРСР	37
2. «Дивна війна»	51
3. Тиск Сталіна на Балтію та Фінляндію	69
4. Перша фінсько-радянська війна.....	78
5. Плани Франції та Британії щодо Фінляндії та СРСР як пошук виходу із стратегічного тупика.....	93
III. ТРИУМФ ГІТЛЕРА (А. Галушка, Є. Брайлян)	102
1. Німецькі плани удару на заході.....	102
2. Скандинавська кампанія	112
3. «Жовта тека» і Дюнкерк	139
4. «Червона тека» і перемир'я в Комп'єні	174
5. Анексія країн Балтії Радянським Союзом	199
6. Румунія міняє кордони і табір	208
IV. БИТВА ЗА БРИТАНІЮ І БЛІЦ (Є. Брайлян)	220
1. Дилема перед урядом Британії.....	220
2. План «Морський лев»	228
3. Причини невдач <i>Luftwaffe</i> у Битві за Британію	239
4. Спроба німців знищити <i>RAF</i> та її невдача.....	250
5. Кампанія бомбардування британських міст.....	260
V. ГІТЛЕР ПОВЕРТАЄ НА СХІД (А. Галушка).....	274
1. Стратегічна ситуація Німеччини наприкінці 1940 року	274
2. Наростання суперечностей між двома тоталітарними режимами... ..	280
3. Рішення про війну з СРСР: план «Барбаросса», його розвиток та варіанти	289
VI. ХІД ВІЙНИ В РІЗНИХ РЕГІОНАХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940 — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1941 РОКУ (А. Галушка, Є. Брайлян)	296
1. Події в Середземномор'ї та на Близькому Сході.....	296
2. Німецькі підводні човни та рейдери проти британського торговельного флоту	317
3. Початок відплатних бомбардувань Німеччини бомбардувальним командуванням <i>RAF</i>	327
4. Авантюра Гесса.....	330
Післямова. Від війни європейської до світової (А. Галушка)	338
Список використаної та рекомендованої літератури	351
Додаток. Мапи.....	357

1. м. Бахмут, вул. Торгова, 1 (ТЦ «Астрон», 3 поверх), (0626) 42-02-36
2. м. Бердянськ, пр. Азовський, 35-А (ТЦ «DEL MAR», 2 поверх), (0615) 36-17-06
3. м. Біла Церква, вул. Ярослава Мудрого, 5/13 (колишній універмаг «Дружба», 1 поверх), (0456) 39-04-68
4. м. Білгород-Дністровський, вул. Московська, 16-А (ТЦ «Рута Плаза», 2 поверх), (0484) 96-07-26
5. м. Бориспіль, вул. Київський Шлях, 10-В, ринок «Зоряний», торговельне місце 103, (0949) 06-64-49
6. м. Вінниця, вул. Євгенія Пюжса, 1-А (ТЦ «Квартал», 2 поверх), (0432) 32-91-98
7. м. Вознесенськ, вул. Синакова, 5-А (відділення «ПриватБанку»), (0513) 43-20-19
8. м. Дніпро, пр. Дмитра Яворницького, 105 (ТЦ «Сільпо», 2 поверх), (0567) 70-00-55
9. м. Житомир, вул. Київська, 87 (ТЦ «Вопак», 2 поверх), (0412) 43-41-49
10. м. Запоріжжя, пр. Соборний, 58, (0617) 87-63-86
11. м. Запоріжжя, пр. Металургів, 2-Ж (ТЦ «Рекордний», 0 поверх), (0612) 36-86-54
12. м. Івано-Франківськ, площа Ринок, 1 (ТЦ «Галерея Н», 0 поверх), (0342) 58-61-80
13. м. Ізмаїл, вул. Пушкіна, 47 (ТЦ «Електрон», 2 поверх), (0484) 16-22-12
14. м. Ізюм, вул. Гагаріна, 12, (0573) 41-41-30
15. м. Кам'янець-Подільський, вул. Данила Галицького, 11/3 (ТД «Максимум», 2 поверх), (0384) 96-48-11
16. м. Кам'янське, пр. Свободи, 57-А (ТЦ «Фуршет», 1 поверх), (0569) 53-42-26
17. м. Київ, б-р Перова, 36 (ТЦ «Квадрат», 1 поверх), (0445) 40-23-65
18. м. Київ, вул. Полудренка, 90/2 (ТЦ «Макія», 3 поверх), (0443) 61-91-46
19. м. Київ, вул. Маршала Малиновського, 12-А (ТЦ «Метрополіс»), (0445) 00-62-73
20. м. Київ, вул. Драгоманова, 29 (ТЦ «Центрум», 1 поверх), (0445) 02-18-96
21. м. Київ, вул. Огієнка (Лукашевича), 15-А (ТЦ «Європорт», 2 поверх), (0444) 61-94-82
22. м. Київ, вул. Велика Васильківська, 72 (ТЦ «Олімпійський», 3 поверх), (0445) 90-25-76
23. м. Ковель, б-р Лесі Українки, 18 (ТД «Булвар», 2 поверх), (0335) 25-21-40
24. м. Конотоп, пл. Конотопських Дівичів, 24А (ТЦ «Макія», 2 поверх), (0544) 76-36-77
25. м. Краматорськ, вул. Двіріцева, 23 (ТЦ «Прогрес», 2 поверх), (0626) 48-97-87
26. м. Кремenchук, вул. Соборна, 15/42 (ТЦ «Мегат», 2 поверх), (0536) 75-84-38
27. м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 4 (ТЦ «Плаза-2», 1 поверх), (0564) 09-81-09
28. м. Кривий Ріг, вул. Мусорського, 17 (ТЦ «Varius», 2 поверх), (0564) 09-60-75
29. м. Кропивницький, вул. Велика Перспективна, 48 (ТЦ «Депот», 1 поверх), (0522) 35-20-55
30. м. Лисичанськ, пр. Перемоги, 117 (ТЦ «Лимон», 2 поверх), (0675) 70-61-62
31. м. Лубни, пл. Ярмакова, 30-А (ТЦ «АТБ», 2 поверх), (0536) 17-17-10
32. м. Луцьк, вул. Лесі Українки, 53 (ТЦ «Галерея Центр», 0 поверх), (0332) 72-14-40
33. м. Львів, вул. Братів Рогатинців, 15, (0322) 59-01-00
34. м. Львів, вул. Городоцька, 179 (ТЦ «Скриня», 2 поверх), (0322) 59-01-01
35. м. Маріуполь, пр. Металургів, 64 (ТЦ «Слизавета»), (0629) 58-82-91
36. м. Мелітополь, пр. Богдана Хмельницького, 24 (ТЦ «Пасаж», 2 поверх), (0619) 44-83-49
37. м. Миколаїв, вул. Потьомкінська, 63/2, (0512) 53-31-33
38. м. Миргород, вул. Гоголя, 147 (ТЦ «Мир», 1 поверх), (0535) 55-06-08
39. м. Мукачеве, вул. Федорова, 6 (ТЦ ЦУМ), (0313) 13-05-40
40. м. Ніжин, вул. Шевченка, 11-А (ТЦ «Гермес», 2 поверх), (0463) 19-01-02
41. м. Нікополь, пр. Трубинників, 14 (ТЦ ЦУМ, 1 поверх), (0566) 22-50-03
42. м. Нова Каховка, пр. Перемоги, 9 (універмаг «Сокіл», 2 поверх), (0554) 99-90-05
43. м. Новоомосовський, вул. Гетьманська, 34 (ТЦ «Сті-Центр», 2 поверх), (0569) 69-65-79
44. м. Одеса, вул. Новошенин Ряд, 2, (0487) 52-83-80
45. м. Одеса, пр. Добровольського, 99, (0487) 53-16-28
46. м. Одеса, вул. Краснова, 17 (орієнтир – пл. Толбухіна), (0487) 48-82-44
47. м. Олександрія, пр. Соборний, 77 (ТЦ «Гранд-Плаза», 2 поверх), (0523) 57-15-50
48. м. Павлоград, вул. Шевченка, 128 (ТЦ «гуллівер»), (0563) 20-09-59
49. м. Первомайський, вул. Вокзальна, 34 (відділення «ПриватБанку»), (0516) 17-53-99
50. м. Покровськ, вул. Центральна, 148-А, (0623) 52-11-48
51. м. Полтава, вул. Зінківська, 6/1-А (ТЦ «Київ», 3 поверх), (0532) 60-60-40
52. м. Прилуки, вул. Київська, 138 (ТЦ «Фуршет», 2 поверх), (0463) 73-29-00
53. м. Рівне, вул. Київська, 67-А (ТЦ «Арена», 1 поверх), (0362) 67-00-55
54. м. Селідове, вул. Карла Маркса, 10 (Дім побуту, 2 поверх), (0623) 77-00-34
55. м. Слов'янськ, пл. Соборна, 3 (ТЦ «Фокстрот», 2 поверх), (0626) 62-11-02
56. м. Суми, вул. Соборна, 42, (0542) 77-67-60
57. м. Тернопіль, вул. Перля, 3 (ТЦ «Novus», 2 поверх), (0352) 43-12-76
58. м. Ужгород, вул. Минайська, 16-Г (ТЦ «Колізеї», 2 поверх), (0312) 67-22-29
59. м. Умань, вул. Шевченка, 23-А (ТЦ «Сті», 1 поверх), (0474) 44-00-06
60. м. Фастів, вул. Івана Мазепи, 6 (ТЦ «Фуршет», 2 поверх), (0456) 56-05-11
61. м. Харків, пр. Петра Григоренка, 3, (0573) 92-03-43
62. м. Харків, пр. Гагаріна, 20-А (ТЦ «На Гагаріна», 2 поверх), (0577) 03-44-58
63. м. Харків, вул. Полтавський Шлях, 144 (ТБЦ «Компас», 2 поверх), (0573) 41-41-02
64. м. Харків, вул. Академіка Павлова, 144-Б (ТЦ «Космос», 3 поверх), (0577) 20-12-29
65. м. Херсон, пр. Ушакова, 35-А (ТЦ «Адмірал», 2 поверх), (0552) 32-81-48
66. м. Хмельницький, вул. Кам'янецька, 17 (ТЦ «Квартал», 1 поверх), (0382) 61-90-48
67. м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 26 (ТЦ «Сільпо», 3 поверх), (0472) 31-99-98
68. м. Чернівці, вул. Головна, 10, (0372) 50-63-80
69. м. Чернігів, пр. Перемоги, 103, (0462) 66-53-80
70. м. Шостка, вул. Свободи, 24 (відділення «ПриватБанку»), (0544) 97-37-46

Замовляйте книжки будь-яким зручним способом

- за телефонами довідкової служби (050) 113-93-93 (МТС); (093) 170-03-93 (life); (067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

- на сайті Клубу: www.bookclub.ua
Надсилається безкоштовний каталог

Запрошуємо до співпраці авторів
e-mail: publish@ksd.ua

**Запрошуємо до співпраці художників,
перекладачів, редакторів**
e-mail: editor@ksd.ua

Для гуртових клієнтів

Харків
тел./факс +38(057)703-44-57
e-mail: trade@ksd.ua

Київ
тел./факс +38(067)575-27-55
e-mail: kyiv@ksd.ua